

Walerij KOWALENKO

Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. M. Łomonosowa
rospolit.msu@mail.ru

SYSTEM WZAJEMNYCH RELACJI MIĘDZY CENTRUM I REGIONAMI: LEKCJA RODZIMEJ TRADYCJI POLITYCZNEJ

ABSTRACT System of mutual relations between the center and regions: lessons of domestic political tradition

The main focus of interest in the text is the influence of geographical environment, geopolitics, mentality, tradition on state system building in Russia. The Author stresses that the Russian state is influenced by general mechanisms of history, but on the other hand, some specific features of Russian history have been voiced by many Russian historians who noticed that due to inner and outer circumstances the state development in Russia generally was forced by the authority, from above. Due to historical experiences of Russia the necessity of powerful state, based on good relations between the Center and regions is concerned.

Keywords: state development, mechanism of history, the Russian history, the necessity of powerful state, conditions of political stability in Russia

Słowa kluczowe: rozwój państwa, mechanizm historii, historia rosyjska, konieczność silnego państwa, warunki stabilności politycznej w Rosji

Światowa historia to dziś wspólny nurt przemian cywilizacyjnych, w który włączone są wszystkie narody, kraje i regiony na naszej planecie, zjednoczone i dzielące w ostatecznej perspektywie troskę o wspólny los. Włączając się one w ów nurt ze swoją unikalną kulturą, tradycjami, postrzeganiem świata, niepowtarzalnym doświadczeniem historycznym. Ta sprzeczna wewnętrznie jedność tworzy spójny obraz świata, wyraża jego bogactwo, decyduje o jego żywotności jako złożonego, dynamicznego systemu. Nieprzypadkowo jednym z najważniejszych zadań współczesnej nauki o polityce i nauk społecznych w ogóle jest zrozumienie zasad i mechanizmów interakcji między niezmienną logiką imperatywów historii powszechnej i warunkami tradycji narodowej. Dotyczy to zadania rozumienia zarówno podstaw rosyjskiej państwowości, jak i systemu relacji między „centrum” i „regionami” w perspektywie politycznego czasu kraju.

Państwo rosyjskie w swoim rozwoju historycznym bez wątplenia podlega tym samym prawom i zasadom rozwoju państwowego, które obowiązują na całym świecie. Jednocześnie na myśl przychodzą słowa Lwa Tichomirowa:

Nie można harmonijnie i trwale urządzić życia narodu wbrew jakości materiału, z którego budujemy. Podobnie w konstrukcji architektonicznej materiał determinuje wszystko: i sposób osiągnięcia trwałości, i zapewnienie wygody pomieszczeń, i formy piękna stylu. Z kamienia budujemy inaczej niż z drewna, z żelaza – inaczej niż z kamienia. Takim materiałem w polityce i socjologii jest duch narodu, powstały w trakcie jego kształtowania pod wpływem rasy, historii, sposobu życia itd.¹

Nie chcę wchodzić w dyskusje o znaczeniu mentalności, archetypów itd., chcę tylko podkreślić, że bez wzięcia pod uwagę sposobu życia naszego (i każdego innego) narodu wszelkie reformy, w tym – reformy mające na celu poprawę systemu rządów, polityki federalnej i regionalnej, nie będą w stanie zapewnić pożądaną optymalizacji i nieuchronnie spowodują tendencje reakcyjne.

Oceniając w tym kontekście charakter współczesnej modernizacji kraju, autorzy książki pod znamionym tytułem *Opór materiału (Сопротивление материала)* uważają:

„Rosyjski fenomen”, jakkolwiek „nieprawidłowy” wydawał się z punktu widzenia uznanego za normatywne doświadczenia Zachodu, znów zademonstrował w sposób przygnębiający i groźny swoją nieprzystawalność do istniejących standardów zarządzania politycznego, wyobrażeń i oczekiwań.

Oczywiście, nie ma powodu, aby sądzić, że w ciągu [lat – W.K.] reform w naszym kraju nic się nie zmieniło. Zaszły niezliczone zmiany i przekształcenia, w tym w apriorycznie odpornej na innowacje sferze, jak psychologia narodowa oraz wzorce myślenia i zachowania obywateli. Niemniej jednak, celowe i potrzebne jest rozważenie problemu oporu wobec reform, który wykazują nie tylko poszczególne „reakcyjne” grupy społeczne, polityczne i inne, lecz także „rosyjski materiał wyjściowy”. Jest to istotne przede wszystkim ze względów metodologicznych – ponieważ dokładna weryfikacja tego oporu wydaje się niezbędnym warunkiem racjonalnej (a nie romantycznej, oderwanej od życia) polityki reformatorskiej w Ro-

¹ Л. Тихомиров, *К реформе обновлений России (статьи 1909, 1910, 1911 г.)*, Москва 1912, s. 1-2.

sji. Z drugiej strony, kontynuacja „forsowania” liberalnego kursu przy ignorowaniu stałych „konstruktywnych” osobliwości rosyjskich realiów w sferze psychologii politycznej, stosunków społeczno-gospodarczych i innych skazuje impulsy innowacyjne na frontalne zderzenie z rzeczywistością. Liczenie na jej momentalną przemianę, tylko niektórym wydają się mniej niebezpieczną utopią niż przeprowadzony w 1917 r. z naszym krajem eksperyment bolszewicki².

W żadnym kraju demokratyczny system państwa, zasady federalizmu i polityka regionalna nie były wprowadzane w oderwaniu od tradycji narodowych i państwowych. Oceniając z tego punktu widzenia stanowiska, w ramach których dokonywana jest reanimacja poglądów na Rosję jako „pustynię narodową”, pozbawioną treści przestrzeni geograficznej, która może być wypełniona przez dowolną państwową, gospodarczą czy mentalną formę, można w sposób w pełni uzasadniony stwierdzić ich naukową i praktyczną bezpodstawność. Wielokrotnie w historii rosyjskiego społeczeństwa przeprowadzane reformy, w tym także obecnie, przekonują, że ich zasady i cele powinny zostać skorelowane ze stanem sfery społecznej, z mentalnością i po prostu z oczekiwaniami ludzi. Tylko wtedy reformy mogą uzyskać tytuł do legitymizacji, przejść ze sfery utopii i nierealizowalnych zamysłów na grunt społecznego uzasadnienia i rzeczywistego znaczenia społecznego.

Jakkolwiek by nie patrzeć, w rosyjskiej historii możemy wyróżnić szereg stałych czynników w istotnej mierze warunkujących swoistość jej państwowości. Wśród nich jest charakterystyczna dla Rosji sytuacja przestrzenna i geopolityczna, szczególnie rola państwa w regulowaniu stosunków społecznych i organizowaniu przestrzeni terytorialnej. Ogromne rozmiary kraju, brak naturalnych granic geograficznych ukształtowały pewne, dość trwale stereotypy polityczno-gospodarcze i społeczno-psychologiczne.

Nie jest przypadkiem, że wielu rodzimych naukowców, wyjaśniając swoistość rosyjskiej historii i form państwowych, traktowało czynnik geograficzny jako dominujący w procesie historycznym. Niewątpliwą zasługą Siergieja Sołowjowa jest kompleksowe uwzględnienie roli naturalnych czynników geograficznych, demograficzno-etnicznych i politycznych w rozwoju rosyjskiego mocarstwa. O wpływie przyrody na człowieka i ich wzajemnych oddziaływaniach wiele pisał Wasilij Kluczewski. Oto kilka tytułów rozdziałów z jego *Kursu historii rosyjskiej (Курс русской истории)*: *Schemat relacji człowieka i przyrody, Znaczenie stref glebowych, krajin botanicznych i sieci rzecznej równiny rosyjskiej, Znaczenie międzyrzecza Wołga-Oka jako węzła kolonizacji, węzła narodowo-gospodarczego i politycznego, Las, step i rzeki: ich znaczenie w historii Rosji i stosunek do nich człowieka rosyjskiego* itp. Nikołaj Bierdiajew w pracy *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego (Истоки и смысл русского коммунизма)* wiązał psychologiczne cechy narodu rosyjskiego i charakter państwowości z koniecznością nadania formy ogromnej, rozległej równinie rosyjskiej. Wasilij Tatiszczew formy państwowości na Rusi (i na świecie) również wiązał z czynnikami przestrzenno-geograficznymi.

² „Спротивление материала”. *Международные нормативы на российской почве*, Москва 1999, s. 7.

Charakteryzując siły sprawcze rosyjskiej historii politycznej, powinniśmy zwrócić uwagę na następujące okoliczności. *Plemię wielkoruskie* – pisał Wasilij Kluczewski – *to nie tylko znany skład etnograficzny, ale także swoisty ustrój gospodarczy, a nawet szczególny charakter narodowy i przyroda kraju bardzo się natrudziła nad tym systemem i nad tym charakterem*³. Równinny charakter terenu, połączenie terenów leśnych i stepów, brak przeludnienia w ciągu wielu wieków, brak niedostatku ziemi – to wszystko miało znaczący wpływ na rozmieszczenie ludności, na kształtowanie się sytuacji strategicznych, na możliwość kolonizacji nowych ziem i formy ich zarządzania. W kraju zakorzeniły się ekstensywne metody gospodarowania, opierające się wszelkim impulsom modernizacyjnym, a inicjatywę realizacji projektów innowacyjnych zawsze i niezmiennie musiał wykazywać rząd.

Ważną rolę w rozwoju politycznym kraju odegrały systemy rzeczne i charakter szlaków wodnych w ogóle. Można przypomnieć choćby wielkie znaczenie historycznego szlaku „od Waregów do Greków”, który określił nowe kierunki polityki światowej po przechwyceniu tradycyjnych szlaków handlowych przez wschodnich najeźdźców. Ten szlak dawał wielkie możliwości tworzącemu się państwu, które w krótkim czasie historycznym mogło odegrać w Europie Wschodniej taką rolę, jaką w Europie Zachodniej odegrało Imperium Karola Wielkiego.

Wspomniane możliwości, trzeba było jeszcze wcielić w życie w trakcie trudnego procesu historycznego. Oddalenie osiedli od siebie, mechanizmy kolonizacji, osobliwości tradycyjnego społeczeństwa, dla którego rynek nie odgrywał znaczącej roli – wszystko to określało wewnętrzną słabość „sprzężenia” terytoriów, rodziło jednocześnie niezwykle pilną potrzebę ich zjednoczenia z jednym centrum. Dlatego rozwój państwowości na Rusi, co niejednokrotnie odnotowywali rodzimi historycy, nie był ruchem „od dołu”, a „od góry”. Ogromne znaczenie miały przy tym okoliczności geopolityczne.

Rosja w całej swojej długiej historii żyła w warunkach niezwykle wysokiego ciśnienia z zewnątrz, które w Europie (może z wyjątkiem Hiszpanii) obserwuje się w znacznie mniejszym stopniu i którego praktycznie nie odczuwała np. Ameryka. Zajmując miejsce pośrodku, pomiędzy Wschodem i Zachodem, Rosja była w stanie ciągłego zagrożenia, co z czasem przyjęło postać czynnika nie tylko natury historycznej, lecz także cywilizacyjnej.

Według szacunków rosyjskiego historyka Wasilija Kluczewskiego naród wielkoruski w okresie kształtowania się w ciągu 234 lat (1228-1462) przeżył 160 wojen z wrogiem zewnętrznym. Później w XVI w. Państwo Moskiewskie, ani na rok nie przerywając walk z ordami Tatarów na krańcach południowych, południowo-wschodnich i wschodnich, walczyło na północy i północnym zachodzie przez 43 lata, w XVII w. walczyło przez 48 lat, w wieku XVIII – 56 lat⁴.

Należy zauważyć, że w przeciwieństwie do wojen w Europie Zachodniej, których przyczyną zazwyczaj była walka o prymat władzy, o prawa feudalne do niektórych ziem

³ В. О. Ключевский, *Сочинения в девяти томах*, т. 1, Москва 1987, s. 310.

⁴ В. О. Ключевский, *Сочинения в девяти томах*, т. 2, Москва 1988, s. 45.

itp., bitwy, w których zmuszona była uczestniczyć Ruś, toczyły się jeśli nie o fizyczne przeżycie, to w każdym razie o historyczne przetrwanie narodu. W każdym razie przez wiele wieków Rosja mieczem udawiała swoje prawo do życia i rozwoju.

Ustępując sąsiadom pod względem potencjału wojskowo-gospodarczego, Moskwa, stopniowo jednocząca ziemie ruskie, szukała odpowiedzi na wewnętrzne i zewnętrzne wyzwania i znalazła ją w energicznej realizacji zasad centralizacji i koncentracji władzy. Został stworzony specjalny system służby, w którym każda warstwa społeczna (stan) miała prawo istnienia o tyle, o ile miała określony zakres obowiązków lub w terminologii ówczesnej – „służbę” bądź „tiągło”⁵.

Swoistymi cechami kształtującej się rosyjskiej państwowości stały się przede wszystkim mobilizacyjny typ rozwoju, wysoki stopień dyscypliny politycznej⁶, nadzwyczajny poziom centralizacji politycznej.

Procesy konsolidacji warstw społecznych i rozwój załączków samorządu przebiegały w kraju w sposób znamionujący sprzeczności. Walka ludności rolniczej z atakami koczowników, a przede wszystkim – z jarzmem tatarsko-mongolskim, w dużej mierze determinująca charakter i kierunek kolonizacji nowych ziem, spowodowała pewne deformacje rozwoju społecznego i jego zmiany w porównaniu z krajami Europy Zachodniej. Na Zachodzie skutkiem braku wolnej przestrzeni i dużej gęstości zaludnienia, które zaostrzały napięcia społeczne, było wzmocnienie warstw społecznych i przyspieszenie legislacyjnego umocowania ich praw stanowych i jednostkowych, rozwój form lokalnego zarządzania i samorządu, co ostatecznie przyczyniło się do wykrystalizowania się podstaw społeczeństwa obywatelskiego. W Rosji natomiast w okresie kształtowania się scentralizowanego państwa ostrość konfrontacji społecznej przez długi czas była rozładowywana w wyniku odpływu ludności na obrzeża. Rozwój stosunków społecznych na dużych obszarach i systematyczne migracje ludności ku obrzeżom do pewnego stopnia spowalniały wzrost napięć społecznych, zmieniały formy ich manifestacji, a w rezultacie – spowalniały proces konsolidacji warstw społecznych.

Z drugiej strony, okoliczności historyczne, związane przede wszystkim z zadaniem odtworzenia państwowości, wymagały ściślejszego zawiązania więzi społecznych. Niezbędną ekonomiczną przesłanką tworzenia licznego i zdolnego do walki wojska, będącego w stanie przeciwstawić się Ordzie i innym wrogom zewnętrznym, była wystarczająca akumulacja nadwyżek produkcji rolnej, pobieranej od pozostającego w zależności

⁵ Tiągło – powinność państwowa nakładana w formie podatku pieniężnego lub w naturze na chłopów i tzw. ludzi „posadzkich” (kupców i rzemieślników) w Państwie Moskiewskim. Zob. *Толковый словарь русского языка в 4-х т.*, red. А. Ушаков, Москва 1935-1940, [online] <http://feb-web.ru/feb/ushakov/ush-abc/19/us484504.htm>, 9 IX 2015 [przypis Redakcji].

⁶ Posłużymy się tylko jednym przykładem. Na Zachodzie czas trwania służby wojskowej wasala określono dosyć jasno. Na przykład w Anglii w XIII w. wynosił on od 21 do 40 dni w roku, co więcej, w niektórych regionach był zwyczaj, zgodnie z którym rycerz brał ze sobą udziec wieprzowy, z którego ostatnim kawałkiem kończył się okres jego służby. Pospolite ruszenie na Rusi Moskiewskiej służyło dożywotnio. Oczywiście i ono zależało od zgromadzonego prowiantu, zapasów broni itd., w każdym jednak przypadku kwestia, kiedy i jak długo miało siedzieć w siodle, rozstrzygana była wyłącznie na Kremlu. Niepokorni, którzy nawet na kilka dni samowolnie opuszczali szeregi wojska, byli bezlitośnie karani.

pańszczyźnianej chłopstwa, a także istnienie rozwiniętego rzemiosła, które byłoby w stanie dostarczać broni zaczepnej i obronnej w odpowiedniej ilości. Według średnio-wiecznych standardów na utrzymanie jednego wojownika-feudała musiała pracować cała wioska (30 dymów). Jednak problem potęgował fakt, że na Rusi po najazdach praktycznie nie było niezrujnowanych wiosek ani wystarczającej liczby rzemieślników. Poza tym bardzo skromne nadwyżki produktów w dużej mierze przechodziły w ręce Ordy jako daniny i inne opłaty, czyli wzmacniały siłę przeciwną.

Zwróćmy uwagę na punkt wyjścia Moskwy. Na Rus jest to epoka zupełnego rozdrobnienia feudalnego, podtrzymywanego z zewnątrz przez Złotą Ordę, która stale podjudzała ruskich książąt przeciw sobie, starając się zapobiec wzmocnieniu którego-kolwiek z nich. Naturalnie, polityka Moskwy prowadzona była w dokładnie przeciwnym kierunku – jej celem było skumulowanie maksymalnych możliwości w specyficznych warunkach polityki centralizacji. Fryderyk Engels słusznie zauważył, że w Rosji podporządkowanie udzielnych książąt szło w parze z wyzwoleniem spod jarzma tatarskiego. Centralizacja odpowiadała historycznym potrzebom kraju i nic dziwnego, że generalnie zyskiwała poparcie wszystkich warstw społecznych – od zmęczonych walkami wewnętrznymi i obcymi napadami chłopów po feudalne bojarstwo, uciekające od udzielnych książąt na służbę władcy moskiewskiego. Oczywiście, proces ten nie był łatwy, nie obyło się bez buntów, intryg pałacowych i spisków, ale amplituda drgań odśrodkowych w kraju była nieporównywalnie mniejsza niż gdziekolwiek indziej. Wyższy interes państwa zmusił społeczeństwo do zachowania lojalności wobec Moskwy.

Pierwszym, wewnętrznym zadaniem politycznym, uświadomionym przez władze w Moskwie stało się w związku z powyższym zniesienie systemu księstw udzielnych. Nieprzypadkowo w historiografii funkcjonuje liczący się pogląd, że opricznina Iwana Groźnego miała za zadanie nie tyle tłumienie samowoli bojarów, ile ostateczne wykończenie struktur księstw udzielnych. Nawet pogrom Nowogrodu⁷, mimo skrajnego okrucieństwa czy wręcz barbarzyńskiego charakteru działań, zgodnie ze wspomnianą logiką wpisuje się w politykę, której obiektywny sens wyrażał się w działaniu przeciwko przeżytkom okresu rozdrobnienia dzielnicowego⁸.

Odzwierciedlając historyczną konieczność walki narodu o własne istnienie i niepodległość, o rozwiązanie palących problemów rozwoju gospodarczego, owa polityka wiązała się z niezwykle wysoką ceną:

⁷ Pogrom Nowogrodu – to działania podjęte na rozkaz Iwana Groźnego przez formacje opriczniny w latach 1569-1570 wobec elit i zwykłych mieszkańców miasta oskarżanych o zdradę, w tym – chęć sprzymierzenia się z królem Zygmuntem Augustem. Okrutne represje i tortury doprowadziły do śmierci wielkiej liczby prześladowanych, w tym – kobiet i dzieci. Rosyjscy historycy różnie szacują liczbę zamordowanych: od 4 do 15 tys. osób. W Nowogrodzie w tym czasie, przed pogromem, mieszkało ok. 30 tys. mieszkańców. Zob. A. A. Зимин, *Реформы Ивана Грозного*, Москва 1960; В. Б. Кобрин, *Иван Грозный*, Москва 1989; Р. Г. Скрынников, *Иван Грозный*, Москва 2001 [przypis Redakcji].

⁸ Można przypomnieć tradycję, zgodnie z którą na namiestników Nowogrodu wyznaczano tylko osoby z tytułem księcia (jakby książąt nowogrodzkich), namiestnicy ci na dodatek mieli prawo do nawiązywania niezależnych stosunków z innymi państwami. Szczególny status miał też arcybiskup nowogrodzki. Jako jedyny spośród arcybiskupów i biskupów nosił biały, a nie czarny kłobuk. A biały kłobuk był znakiem godności metropolitalnej. Zob. В. Кобрин, *Иван Грозный*, Москва 1989, s. 115.

Konieczność centralizacji – pisał Aleksander Hercen – była oczywista, bez niej nie udało się ani zrzucenie jarzma mongolskiego, ani zachowanie jedności państwa [...]. Okoliczności ułożyły się na korzyść samodzierżawia, Rosja została uratowana; stała się silna i wielka – ale za jaką cenę? [...] Moskwa uratowała Rosję, dusząc wszystko, co było wolne w życiu rosyjskim⁹.

Pomińmy fakt, że polityczna centralizacja oczywiście nie oznaczała pełnej unifikacji nawet na terytoriach czysto rosyjskich, że Ruś Moskiewska, później – imperium, zachowywała liczne ślady dawnej autonomii poszczególnych ziem, widoczne były różnice w systemach lokalnego zarządzania i samorządu, co tym bardziej dawało znać o sobie poprzez właściwości narodowego ustroju państwowego i swoiste właściwości imperialnej drogi rozwoju Rosji. Dominująca w każdym przypadku (a niekiedy – wręcz przytłaczająca) rola centrum pozostawała główną tendencją rosyjskiej państwowości.

Centralizacja, będąc, według słów Siergieja Sołowjowa *opatunkiem na chorej kończynie*, w swojej ukształtowanej historycznie postaci tłumiała tradycje systemu wiecowego, zamykała możliwość rozwoju republik miejskich, takich jak Nowogród czy Psków. System swobód kozackich czy ruchy raskolnicze tym bardziej nie mogły być postrzegane inaczej niż jako zjawiska w swej istocie antypaństwowe. Chociaż tendencja do całkowitego upaństwowienia nigdy nie była w stanie absolutnie zredukować roli lokalnych instytucji i pierwiastków samorządności na Rusi i w Rosji (w pewnym stopniu był tego świadomy rząd centralny, czego przykładem mogą być reformy Katarzyny II, federalistyczne projekty Aleksandra I), to jednak nie udało się znaleźć optymalnego rozwiązania kwestii relacji między centrum i regionami. Co więcej, od czasów Mikołaja I bardziej konsekwentnie realizowana jest w Rosji nie tylko linia unifikacji struktur politycznych i administracyjnych, lecz także eliminacji w polityce państwa istotnych regionalnych (a tym bardziej narodowych) komponentów społeczno-kulturowych.

Obiektywne procesy ekspansji przemysłowo-kapitalistycznych form organizacji gospodarki, prowadzące do zniszczenia tradycyjnych sposobów życia, biurokratyczne elity wykorzystały do bardziej organicznego ujednoczenia procesu zarządzania; na obrzeżach imperium coraz wyraźniej widoczne było dążenie administracji do przejścia ku bardziej bezpośrednim metodom zarządzania, ignorując lokalne warunki i tradycje istniejących tu instytucji społecznych i politycznych.

Tej sytuacji nie zmieniły nawet dwie wielkie reformy (wprowadzenie tzw. urzędów ziemskich oraz samorządnych dum miejskich), zrealizowane przez rząd Aleksandra II. Mimo dość szerokich uprawnień możliwości urzędów ziemskich pozostały dość ograniczone. Nie dysponowały one m.in. instrumentami przymusu, co oznacza, że egzekwowanie ich decyzji i zarządzeń musiało być wspierane przez działania administracji i policji. W ogóle nie było mowy o uczestnictwie we władzy politycznej, a w praktyce nie podnoszono kwestii przekształcenia ziemstwa w instrument służący ustanowieniu w kraju stosunków federalnych.

Reformy lat 60. i 70. XIX w. bez wątpienia podejmowane były w ramach ogólnych prób liberalizacji, ale w warunkach samodzierżawia nie rozwiązywały one i nie mogły

⁹ А. Герцен, *Сочинения*, т. 3, Москва 1956, s. 403-404.

rozwiązać coraz bardziej złożonych zadań optymalizacji zarządzania państwem. Co więcej, w latach 80. i 90. XIX stulecia rząd przeszedł do polityki znacznego zawężania uprawnień urzędów powołanych w wyniku wcześniejszych reform. Zlikwidowana została instytucja zjazdu przedstawicieli gmin wiejskich, którzy wybierali delegatów do powiatowego zgromadzenia ziemskiego: po zmianie mianował ich gubernator z listy kandydatów sporządzonej na zgromadzeniach wołosnych¹⁰. A przy tym polityka rusyfikacji za czasów Aleksandra III była urzeczywistniana w pełnym, szerokim zakresie.

Te i podobne środki nie tylko świadczyły o wzroście konserwatywno-zachowawczych nastrojów klasy rządzącej, lecz także odzwierciedlały jej immanentne cechy – niezmiennie dążenie do zwiększenia centralizacji politycznej i administracyjnej. I choć w okresie monarchii parlamentarnej rząd starał się podejmować kolejne działania reformatorskie, społeczeństwo coraz bardziej uświadamiało sobie, że ustrój utracił zdolności do transformacji historycznych, a kraj stoi na progu wielkich zmian politycznych.

Przed 1917 r. nie tylko nie stworzono podstaw demokratyzacji władzy i zarządzania, lecz również nie wypracowano jasnego stanowiska w kwestii parametrów dalszej budowy państwa.

Zbyt duża – jak zauważył Manfred Hildermeier – była przepaść między centrum a peryferiami. Procesy zachodzące na prowincji nie znajdowały kontynuacji w centrum imperium i kiedy „dach” się rozsypał wraz z upadkiem monarchii w lutym 1917 r., kraj ogarnął chaos i wojna domowa. W Rosji nie było tradycji federalizmu, która zapewniłaby równowagę między poszczególnymi regionami¹¹.

Z tymi drażliwymi kwestiami Rosja wkroczyła w nową – rewolucyjną – epokę.

Kwestie te nie zostały rozwiązane także w radzieckim okresie historii Rosji. Oficjalna ideologia deklarowała, że w Związku Radzieckim urzeczywistniono syntezę zasad „centralizmu demokratycznego” i zasady socjalistycznego federalizmu, co pozwoliło, jak utrzymywano, całkowicie rozwiązać kwestię narodową, zapewnić suwerenne prawa wszystkim narodom i równocześnie spójność i jedność działania wszystkich ogniw aparatu państwowego na terytorium całego kraju. W rzeczywistości biurokratyczna supercentralizacja podejmowania decyzji w ZSRR doprowadziła do tego, że prawa zbiorowości do suwerenności i samorządności nie były zapewnione, a lokalna specyfika była przez centrum najczęściej ignorowana.

Autentyczne związki i relacje federalne nie zostały uformowane, a jedność państwa zależała przede wszystkim od charakteru KPZR, która z biegiem czasu coraz bardziej wykazywała atrybuty już nie partii politycznej w klasycznym tego słowa znaczeniu, a „partii-państwa”. Jest zatem oczywiste, że osłabienie partii rządzącej jednocześnie osłabiało czynniki spajające państwowość radzieckiej. Nie przypadkiem zniesienie art. 6 Konstytucji, który sankcjonował przewodnią i kierowniczą rolę KPZR w systemie

¹⁰ Wołosć – w Rosji przedrewolucyjnej najmniejsza jednostka podziału terytorialnego kraju na prowincji, składająca się z kilku gmin. Zob. А. Я. Сухарев, В. Е. Крутских, А. Я. Сухарева, *Большой юридический словарь*, Москва 2003, [online] <http://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/13777/ВОЛОСТЬ>, 20 IX 2015 [przypis Redakcji].

¹¹ М. Хильдермайер, *Российский „долгий XIX век”*; „особый путь” европейской модернизации?, „Ab Imperio” 2002, nr 1, s. 93.

politycznym, w dużej mierze stymulowało w kraju odśrodkowe tendencje w okresie „pierestrojki”.

Po upadku Związku Radzieckiego Rosja przez długi czas tkwiła w inercji rozpadu. Przypomnę, że wśród klasy politycznej krążyły pomysły o celowości podziału kraju na 35-40 podmiotów. Pierwiastki państwowości były opluwane, co, z mojego punktu widzenia, było jednym z głównych powodów krachu paradygmatu skrajnie liberalnego. Przywrócenie szacunku do wartości państwowotwórczych było nie tylko naturalnym zwrotem w polityce i w sferze oczekiwań społecznych, ale też zaowocowało w naszym kraju podobnie, jak w okresie zniesienia systemu udziałnego czy przezwyćżenia smuty.

Swoje pierwsze w charakterze Prezydenta Federacji Rosyjskiej Orędzie do Zgromadzenia Federalnego Władimir Putin rozpoczął, jak wiadomo, dosłownie od hymnu na cześć silnej państwowości. Działania, które nastąpiły później, zorientowane na budowanie „pionowej struktury władzy”, były wypełnieniem tego przesłania. To właśnie uratowało jedność kraju i państwa, nie po raz pierwszy, jak pokazuje praktyka historyczna. Nieprzypadkowe było również bezprecedensowe w czasach współczesnych wsparcie tego kursu przez zdecydowaną większość ludności.

We współczesnej politologii istnieją pojęcia o istotnym dziś potężnym wydźwięku heurystycznym. To w szczególności takie pojęcia, jak przestrzeń polityczna i czas polityczny. Jeśli kategoria przestrzeni politycznej w kontekście rodzimej tradycji politycznej świadczy o życiodajności pierwiastka centralizacji, to kategoria czasu politycznego – o konieczności ciągłej optymalizacji całego systemu relacji między władzami centralnymi a potrzebami i możliwościami regionów i generalnie – lokalnych szczebli władzy.

Jeśli w początkowej fazie kształtowania się rosyjskiej państwowości motyw „siły i srogości księcia” był odbierany jako hasło do zaprzestania walk wewnętrznych (ten motyw wyraźnie pobrzmiwa np. w słynnym *Słowie* [Слово] Daniela Zatocznika – przypomnę, że druga redakcja *Słowa* nosi tytuł *Prośba* [Моление]), nawet jeśli termin „samodzierżawie” oznaczał pierwotnie nic innego, jak zwrot: „sam dzierżę”, „ja i państwo już nie płacimy daniny tatarskiemu chanowi”, to już od czasów Piotra I wyraźnie zaznaczyły się nie tylko możliwości, lecz także granice „regularnego państwa”, a przezwyciężenie absolutyzmu było jednym z dwóch (obok zniesienia prawa pańszczyźnianego) najważniejszych zadań w życiu politycznym Rosji.

Chcę jeszcze raz zaznaczyć swoje stanowisko. Koncepcja silnego państwa powinna także dzisiaj zachować swoje bezwzględne znaczenie. Dostrzegając pozytywne strony takich procesów, jak np. regionalizacja, nie mogę nie wyrazić niepokoju wobec pojawiających się czasem głosów o celowości włączenia regionów do grona podmiotów prawa międzynarodowego, „wykruszania” ich z ogólnonarodowego systemu polityki państwowej.

Jednocześnie trzeba dobrze rozumieć, że w warunkach ogromnej dynamiki procesu politycznego nie mamy dużego zapasu czasu na skorygowanie kursu politycznego według reguły „wahadła”. Silne państwo powinno być postrzegane w jego teraźniejszych przejawach. Jego podstawy dzisiaj to nie tylko umocnienie pozycji centrum i struktur państwowych w ogóle, lecz także pogłębienie wyrazistej polityki społecznej, roz-

woju społeczeństwa obywatelskiego, rosnącego poparcia dla lokalnych inicjatyw. Lekcje rosyjskiej tradycji świadczą m.in. o tym, że naruszenie równowagi między centrum a regionami, brak wiarygodnych kanałów informacyjnego sprzężenia zwrotnego, niedopracowanie mechanizmów współdziałania między władzami a społeczeństwem, między władzami a opozycją i generalnie wszystkie działania polegające na radykalnych „czyszczeniach” pola politycznego – niezmiennie i zawsze skutkowały wzrostem czynników destabilizujących i konfliktogennych. W związku z tym kwestie optymalizacji organizacji terytorialnej państwa, dystrybucji władzy i zasobów gospodarczych, relacji struktur państwa i społeczeństwa obywatelskiego nie mogą nie być traktowane jako jedno z najważniejszych zadań rosyjskiej politologii.

Tłumaczenie: Magdalena Romanowska

BIBLIOGRAFIA

- Герцен А., *Сочинения*, т. 3, Москва 1956.
- Зимин А. А., *Реформы Ивана Грозного*, Москва 1960.
- Ключевский В., *Сочинения в девяти томах*, т. 1-2, Москва 1987.
- Кобрин В., *Иван Грозный*, Москва 1989.
- Сопrotивление „материала”. Международные нормативы на российской почве*, red. А. Богатуров, А. Кортунов, М. Шевченко, Москва 1999.
- Скрынников Р. Г., *Иван Грозный*, Москва 2001.
- Сухарев А. Я., Крутских В. Е., Сухарева А. Я., *Большой юридический словарь*, Москва 2003, [online] <http://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/13777/ВОЛОСТЬ>.
- Тихомиров Л., *К реформе обновлений России (статьи 1909, 1910, 1911 г.)*, Москва 1912.
- Хильдермайер М., *Российский „долгий XIX век”; „особый путь” европейской модернизации?*, „Ab Imperio” 2002, nr 1.

Walerij Iwanowicz KOWALENKO – doktor habilitowany nauk filozoficznych, profesor, kierownik Katedry Polityki Rosyjskiej na Wydziale Politologii Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego im. M. Łomonosowa.